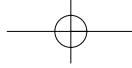

1 *Salon des Variétés*, 1844. Vervaardiger onbekend. Verschenen in de *Volksalmanak* 1844. Litho, 9,3 x 7 cm (voorstelling). Stadsarchief Amsterdam. Het betreft hier de Salon van J.E. Duport in de Nes.

JAN TERVOORT

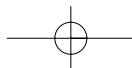
‘U, burgerlieden alleen, behoort de Salon des Variétés’

DE SALONS DES VARIÉTÉS VAN AMSTERDAM
EN HUN PUBLIEK 1839-1854

OP 2 SEPTEMBER 1839 opende Joseph Duport de eerste Salon des Variétés van Amsterdam aan de Nes. De Salon des Variétés bood een nieuwe manier van uitgaan in Amsterdam. Een toneelprogramma van meerdere *vau-devilles* per avondvoorstelling in een klein, luxe theater waar tijdens de voorstelling gedronken en gerookt mocht worden. De Salon van Duport was een regelrechte hit in het Amsterdamse uitgaansleven. ‘Deze volks-schouwburg wint gedurig nog al meer in aanzien en achting bij ons publiek, en de meeste avonden der week is de zaal te klein, om de toestromende menigte behoorlijk plaatsing te geven,’ zo meldde het *Algemeen Handelsblad* in 1840.¹ Een extra bijzonderheid van de Salon van Duport was, volgens schrijver en ‘theaterverheffer’ J. H. Rössing in 1909, dat bezoekers uit zowel de lagere als de hogere en zelfs de deftige burgerij hem bezochten en, wegens het ontbreken van rangen, gemengd in de zaal de voorstelling volgden. Er hing een losse sfeer, er werd gebroken met de deftige omgangsvormen in het uitgaansleven die de standenmaatschappij van Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw zo kenmerkten.²

In 1844 werd aan de Amstelstraat de tweede Salon des Variétés van Amsterdam geopend. Aan het begin van dat jaar was de sterspeler van het toneelgezelschap van de Salon aan de Nes, Nathan Judels (1814-1903), in een zakelijk conflict gewikkeld geraakt met Jean Eugène Duport, die zijn in 1842 overleden vader Joseph was opgevolgd als directeur. Judels besloot daarop samen met een aantal andere leden van het toneelgezelschap Boas, Van Biene en Kapper een eigen Salon des Variétés op te richten. De Salon van Boas en Judels, zoals die in de volksmond heette, aan de Amstelstraat werd een vrijwel exacte kopie van die aan de Nes en genoot ook een grote populariteit.³

In het voetspoor van Rössing wordt het egalitaire en democratische karakter van de Salons des Variétés door historici als Klöters, Blom, Groeneboer en Aerts benadrukt.⁴ Het uitgaansleven in de eerste helft van de negentiende eeuw liep nog voornamelijk langs de lijnen van de verschillende standen (zie tabel 1). De deftige en gegoede burgerij bezocht haar genootschappen of ging bijvoorbeeld naar het chique Théâtre Français op de Erwtmarkt. De lagere burgerij en het volk vermaakten zich in de volkse theaters als De Ooievaar en de muziekcafés. In de Stadsschouwburg kwamen alle standen bijeen, maar tijdens de voorstelling zaten ze van elkaar gescheiden.⁵

TABEL I De standen en de daarbij horende beroepsgroepen.

Deftige stand	Hogere burgerij	Lagere burgerij	Het volk
		<i>Middenstand</i>	
Adel, patriciaat	Groothandelaars	Winkeliers met personeel	Ongeschoolde arbeiders
Handelsaristocratie	Fabrikanten	Kleine kooplieden	Huishoudelijk personeel
Geldaristocratie	Makelaars	Onderwijzers	Venters
Magistraten	Advocaten	Lage ambtenaren	Dagloners
	Notarissen	Ambachtsbazen met personeel	Armen
	Dokters	Kantoorbedienden	
	Hoge ambtenaren	<i>Kleine burgerij</i>	
	Grote kooplieden	Kleine winkeliers	
		Kleine ambachtsbazen	
		Geschoolde arbeiders	
		Kleine ondernemers in diensten	

Welke factoren met betrekking tot de bedrijfsvoering hebben bijgedragen aan de brede, wellicht standoverschrijdende populariteit van de Salon des Variétés? En in hoeverre was het publiek dat de Salons regelmatig bezocht ook echt afkomstig uit zowel de deftige, als uit de hogere en lagere burgerij? De omschakeling van een standenmaatschappij naar een meer egalitaire samenleving vond, zoals B. de Vries in *Electoraat en elite* beschrijft, immers pas geleidelijk in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw plaats, na de bloeiperiode van de Salons des Variétés.⁶

Deze studie is een eerste aanzet tot een grondiger onderzoek naar de Salons des Variétés en hun publiek in Amsterdam in de periode van 1839 tot 1854. Beide Salons des Variétés komen hierbij aan bod. De nadruk ligt echter, vanwege de vraagstelling en het beschikbare bronnenmateriaal op de eerste Salon aan de Nes. In de eerste twee paragrafen worden de bedrijfsvoering en het toneelaanbod van de Salons onderzocht om te bezien welke aspecten daarvan aantrekkingskracht uitgeoefend (kunnen) hebben op de verschillende standen. Daarna volgt een analyse van contemporaine literaire schetsen en beschrijvingen met betrekking tot het publiek. Uiteindelijk zal aan de hand van nieuw bronnenmateriaal een duidelijker beeld van de 'habitués' van de Salons worden gedefinieerd.

EEN COMMERCIEEL BEDRIJF De samenstelling van het publiek dat de Salons des Variétés regelmatig bezocht was deels afhankelijk van de vraag welk publiek de saloneigenaren met hun nieuwe uitgaansgelegenheid wilden bereiken. Daarom is het van belang vast te stellen dat zowel de Salon van Duport als die van Boas en Judels zuiver commerciële bedrijven waren, met als doel de hoogst mogelijke opbrengsten voor de eigenaren te realiseren. Dit

kwam tot uiting in de bedrijfsvoering die zich onderscheidde van de andere schouwburgen en kleinere variétézalen van Amsterdam. De Salons des Variétés waren daardoor uitgaansgelegenheden die om verschillende redenen aantrekkingskracht konden uitoefenen op de lagere burgerij, de hogere burgerij en zelfs de deftige stand.

De beide Salons waren middelgrote luxe theaters. Ze hadden ongeveer 300 tot 350 zitplaatsen en nog 100 tot 150 staanplaatsen op de galerij en bij het buffet. Daarmee waren ze aanzienlijk kleiner dan de Stadsschouwburg (1500 plaatsen) en iets kleiner dan de Hoogduitse Schouwburg (520 plaatsen) en de Franse Schouwburg (600 plaatsen). In tegenstelling tot deze schouwburgen echter waren er in de zaal van de Salons geen rangen, zoals een balkon, loge of bak. Het publiek werd hierdoor niet gescheiden naar kwaliteit van de plaats, en daarmee samenhangend naar de stand of het aanzien van de bezoeker. De kleinere volkschouwburgen van Amsterdam hadden ook geen rangen. Toch waren de Salons des Variétés in vergelijking met kleine theaters als De Ooievaar of Leerzaam Vermaak duidelijk groter, luxer en beter uitgerust met een echt podium en orkestbak. De Salons namen in het theaterlandschap van Amsterdam facilitair gezien dus een middenpositie in.⁷

Een uniek kenmerk van de Salons des Variétés was dat er tijdens de voorstelling in de zaal gedronken en gerookt mocht worden. In geen van de andere grotere schouwburgen was dit het geval. Het concept van de Salon des Variétés was ontstaan in het koffiehuis, de Grand Salon, dat Joseph Dupont huurde aan het Rokin vanaf 1836. Hoewel hij voor acts, muziek en, in de loop van 1837, theatervoorstellingen op het kleine podium van het koffiehuis entreegelden vroeg, was de verkoop van drank waarschijnlijk de belangrijkste inkomstenbron in wat primair een horecagelegenheid was.⁸ Bij de opening van het theater aan de Nes in 1839 bleef de verkoop van drank, en daar hoorde een lekker dampende sigaar of pijp natuurlijk bij, als belangrijke inkomstenbron gehandhaafd. Achter in de zaal was het buffet waar de dranken werden uitgeserveerd en in de zaal werden de klanten tijdens de voorstelling door verschillende obers bediend. De entree voor de Salon van Dupont kostte 75 cent 'in vertering', wat betekende dat de klant in ruil voor het toegangskaartje een consumptie kreeg. Om het drankgebruik in gang te zetten liet Dupont in de eerste jaren standaard de voorstelling een half uur later dan aangekondigd beginnen, zodat het publiek sneller het gratis drankje zou nuttigen.⁹

Boas en Judels, die als acteurs in tegenstelling tot Dupont geen horecachtergrond hadden, hielden dezelfde combinatie van theater en horeca aan voor hun in 1844 nieuw geopende Salon des Variétés aan de Amstelstraat. Zij verpachtten bij gebrek aan ervaring aanvankelijk het buffet aan de tapper G. Hubert die een zaak had aan de Botermarkt voor het aanzienlijke bedrag van tweeduizend gulden per jaar. Hubert kreeg van elk entreekaartje, dat ook 75

2 Toegangkaartjes voor de Salon des Variétés van Boas en Judels. Stadsarchief Amsterdam, klein materiaal.

cent in vertering kostte, 15 cent voor het gratis drankje. Daar moest hij ook het bedienend personeel—dat wel fatsoenlijk diende te zijn—van betalen.¹⁰ Na een aantal jaren kwam ook in deze Salon het buffet in eigen beheer onder leiding van de vrouw van Boas.

Een ander aspect waarmee de commerciële inslag van de Salons des Variétés van invloed kan zijn geweest op de samenstelling van het publiek is het aantal voorstellingen dat werd gegeven in verhouding tot de andere schouwburgen. Het theaterseizoen liep van de laatste week van augustus tot de eerste week van mei. De Stadsschouwburg, de Hoogduitse en de Franse Schouwburg gaven gemiddeld drie voorstellingen per week terwijl dat er in de Salon van Duport vanaf 1839 zes per week waren.¹¹ Alleen op zondag, ‘de dag des Heeren’, mochten er geen openbare theatervoorstellingen worden gegeven van het stadsbestuur. Het relatief hoge aantal voorstellingen in de Salons des

Variétés ten opzichte van andere schouwburgen komt in andere historische literatuur niet aan de orde, maar is wel van belang.¹² Of je nu van deftige afkomst was, dokter of ambachtsman, op sommige dagen moesten de Salons des Variétés de enige mogelijkheid hebben geboden om naar een theatervoorstelling te gaan.¹³

Het aantal voorstellingen in de Salons moet gezien de wekelijkse frequentie tussen de honderdvijftig en tweehonderd voorstellingen per seizoen hebben gelegen. Vreemd genoeg zien wij dat niet terug in de afdracht van armengelden. Op alle publieke gemakkelikheden waarvan de entreegelden 'in gelag' of 'in vertering' werden aangenomen diende vijf procent van de bruto entreeopbrengst afgedragen te worden ten behoeve van de armenkas van het stadsbestuur.¹⁴ In het eerste seizoen van de Salon aan de Nes, 1839-40, droeg Duport slechts vijfenzeventig gulden af. Uitgaande van een maximale capaciteit van vijfhonderd bezoekers komt dit overeen met vijf uitverkochte voorstellingen. Dat staat niet in verhouding tot het grote aantal voorstellingen dat in de Salon aan de Nes gegeven werd. Misschien was de hoogte van dit armengeld onderhandelbaar en had Duport een goede deal gesloten.¹⁵ Vanaf het seizoen van 1840 droeg de Salon van Duport jaarlijks driehonderd gulden aan armengeld af, nog altijd een erg laag bedrag, zeker gezien het feit dat er in de zomer van 1840 een capaciteitsuitbreiding met een tweede galerij plaatsvond. De Salon des Variétés van Boas en Judels betaalde vanaf de opening in 1844 eenzelfde laag bedrag van driehonderd gulden per jaar aan de armenkas.¹⁶

De commerciële instelling van de eigenaren van de Salons des Variétés komt in het register voor armengelden nog op een ander punt naar voren. Naast de vaste jaarlijkse afdracht van armengeld komen we Jean Eugène Dupont, Boas, Judels en hun compagnons Biene en Kapper regelmatig tegen met afdrachten voor extra voorstellingen of evenementen. Toen in de jaren vijftig *bals masqués* weer in zwang kwamen, werden er verschillende door de saloneigenaren georganiseerd. Daarnaast huurden zij een aantal keren de Franse of Hoogduitse Schouwburg af voor het geven van extra voorstellingen. Hieruit blijkt dat de directeurs van de Salons actief reageerden op de vraag van het publiek buiten de eigen voorstellingen om.¹⁷ De afwijkende aanvangstijd van de voorstellingen in de Salons des Variétés, namelijk acht uur, lijkt hier eveneens op te wijzen. De Stadsschouwburg begon om zes uur en de Franse en Hoogduitse Schouwburg om zeven uur. Er zijn aanwijzingen dat een latere aanvangstijd beter aansloot bij het veranderende leefpatroon van vooral de gegoede burgerij en de middenstand die tot na vijf uur doorwerkten.¹⁸

Voor de deftige standen lag dit anders. Die waren gewend om 's avonds laat nog een licht souper tot zich te nemen en dat kwam door de latere aanvangstijd in het gedrang.¹⁹ Deze laatste doelgroep schijnt echter niet de primaire groep te zijn geweest waar de Salons zich op richtten. Dat blijkt onder andere

uit de prijs van het entreekaartje van beide Salons. Er waren geen rangen in de Salon, dus iedereen betaalde 75 cent. Voor de driehonderd zitplaatsen gold 'wie het eerst komt, die het eerst maalt'. Wanneer we het gratis drankje ter waarde van drie stuivers er af halen, komt de prijs van een kaartje voor de Salons, zestig cent, overeen met het goedkoopste kaartje van de Hoogduitse Schouwburg en het een na goedkoopste kaartje van de Stadsschouwburg. In de Stadsschouwburg was dat een plaats in het tweede amfitheater en dat werd samen met de gaanderij, die een dubbeltje duurder was, voornamelijk bevolkt door de lagere burgerij. Met de prijsstelling van het entreekaartje waren de Salons des Variétés voor deze omvangrijke groep betaalbaar, hoewel het voor de onderste regionen van deze groep, gezien haar economische situatie, onwaarschijnlijk was dat zij regelmatig naar het theater konden gaan.²⁰ Voor de hogere standen waren de Salons des Variétés beslist goedkoop en dat was voordelig. De gegoede burgerij zocht in deze periode namelijk steeds vaker haar vertier buitenshuis.²¹

DE VAUDEVILLE EN ZIJN STERSPELERS Om het beeld van het vaste publiek dat de Salons des Variétés regelmatig bezocht scherper voor ogen te krijgen, is het zinvol om het repertoire dat in de Salons op de planken werd gebracht nader te onderzoeken. Het soort toneel en de kwaliteit van het toneelgezelschap zal immers invloed hebben uitgeoefend op de populariteit van de Salons en op de samenstelling van het publiek. Zowel in de Salon van Duport als in die van Boas en Judels werden overwegend 'vaudevilles' opgevoerd. De vaudeville had waarschijnlijk zijn oorsprong in de grote steden van het Frankrijk van de Revolutie. Het waren korte blijspelen doorspekt met liedjes die over alledaagse onderwerpen en alledaagse mensen handelden met prachtige titels als 'De Loods, de sloopstimmerman en het garnaalmeisje' of 'De Bloedzuigers of de Minnehandel in de Apotheek'. Geen goden, klassieke helden of koningen bevolkten het toneel maar wasmeisjes, sloopjongens, schoolmeesters en vrekke bankiers. Het publiek kon zich daardoor identificeren met de personages op het toneel die bij het ontbreken van een diepzinnige verhaallijn vooral door dik aangezette komische typetjes en vlotte dialogen uit de verf moesten komen.²² De meeste vaudevilles waren uit het Frans vertaald. In Frankrijk waren er vanaf het einde van de achttiende eeuw duizenden geschreven, maar er waren ook vergelijkbare Nederlandse 'zangspelen' bijvoorbeeld van de hand van Jacob Dessauer.²³

Het publiek van de vaudeville en vergelijkbare genres wordt in de historiografie vanwege de volkse oorsprong, eenvoud, en thema's vooral geassocieerd met de lagere burgerij. Dit stoelt op de gedachte dat de vorm van de cultuurconsumptie voor een groot deel werd bepaald door de sociale achtergrond van het publiek. Vanuit deze gedachtegang zou het programma van de Salons des

3 Aankondiging van een uitvoering van onder meer *De Bloedzuigers of de Minnehandel in de Apotheek* in de Salon van Boas en Judels, 1844. Stadsarchief Amsterdam, klein materiaal.

Salon des Variétés,
IN DE AMSTELSTRAAT.

ZATURDAG den 16 NOVEMBER 1844.

ROOFSCHIEDSPILLENDE.

DE PRIMA DONNA
OF DE ZOOGZUSTER

Gezete Vaudeville in Een Bedrijf naar het Fransch vrij gevolgd
door den Heer J. J. Lion.

PERSONEN.

Marquitta, eene Parlater	Mejstf. Sted.
Pippo, haar Zoon	de Heer Kapper.
Signora Basellini	Mejstf. Looze.
De Markies, de Bella Flora	de Heer Judels.
Een Nozzis	de Jong.

Na Herhaal.

DE HONDERDJARIGE MAN
of de Famille Gaillard,

Vrolijke Vaudeville in Een Bedrijf.

PERSONEN.

Philip Gaillard, een Honderdjarige Ve- teraan 102 jaren, oud Sergeant Mejoor	De Heer Judels.
Jeremias Gaillard, zijn Zoon, 50 jaren	van Brissens
Pieter Gaillard, Zoon van Jeremias, 50 jaren	van Biene.
Annoze Gaillard, Zoon van Pieter, Kleuter, 20 jaren	Kapper.
Fran Ledru, Tansier	de Meza.
Mejstf. vrouw Le Rond	Mejstf. de Meza.
Beeje, hare Dochter	Looze.

Doepelingen

Tot Slot.

DE BLOEDZUIGERS
of de Minnehandel in de Apotheek,

Vrolijke Vaudeville in Een Bedrijf.

PERSONEN.

Samuel Pillenburg, Apothecar	De Heer van Biene.
Eva, zijn Vrouw	Mejstf. de Meza.
Loze, huize Nicht	Madelon.
Ferdinand Bollenfelt, Minnaar van Loze.	De Heer van Stier.
Tobias, Apothecarbediende	Judels.

Aanvang ten 8 Uren.

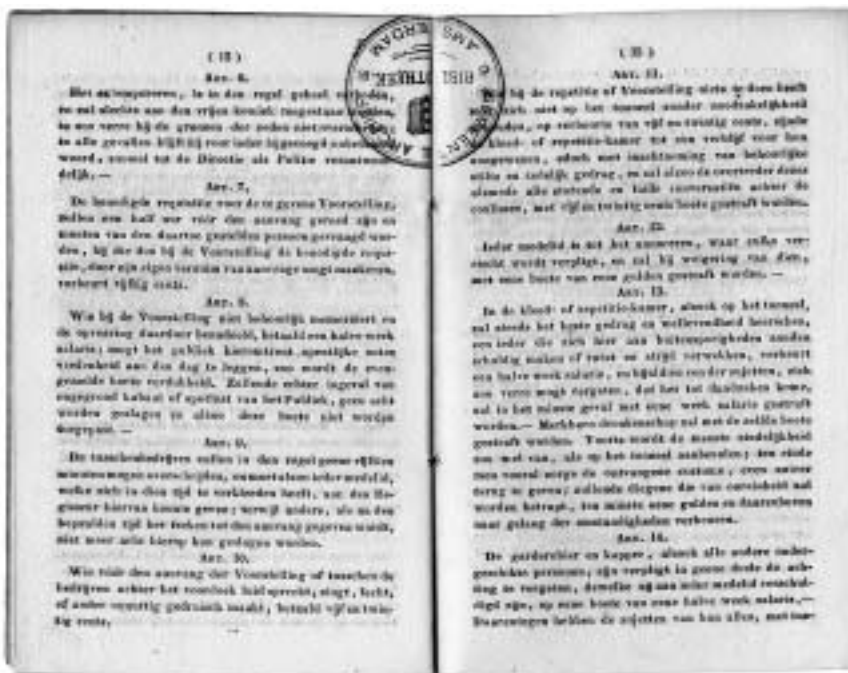
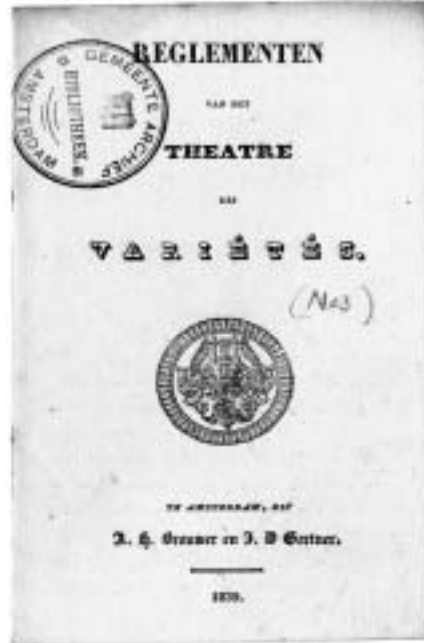
Variétés weinig aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op de hogere en deftige standen die meer elitaire vormen van toneel zouden appreciëren. In zijn studie naar het theaterbezoek in Rotterdam in de negentiende eeuw toont H. Gras echter aan dat dit niet per se het geval hoefde te zijn. De hoofdreden voor publiek om naar het theater te gaan was om vermaak te worden. De vorm van dat vermaak, en dus de smaak van het publiek, deed er minder toe.²⁴

De vaudevilles waren ten tijde van de oprichting van de Salon van Duport in de mode. Op de kermis en in de kleine volkstheaters van Amsterdam werden ze al jaren opgevoerd maar in de schouwburgen werden ze zelden geprogrammeerd, omdat de directies en toneelcritici ze niet als toneel of kunst beschouwden, maar als plat vermaak. De Stadsschouwburg met zijn verheffingsidealen programmeerde veel treurspelen en de Franse en Duitse Schouwburg vooral opera. Als daar al vaudevilles werden opgevoerd, dan was dat in het Frans of Duits. De Salon des Variétés van Duport vond met zijn vaudevilleprogramma dus een niche in de uitgaansmarkt van Amsterdam. Voor de hogere burgerij hadden volkstheaters die ook wel vaudevilles ten tonele brachten, zoals de Ooievaar of Leerzaam Vermaak, een bedenkelijke reputatie vanwege het lage volk dat er kwam, waarbij ook de acteurs vaak nog te wensen overlieten.²⁵ Voor een avond licht theateramusement in een fatsoenlijke schouwburg moest men in de Salon des Variétés zijn.

Vaudeville was misschien geen kunst, maar in de Salon des Variétés werd deze theatervorm uitgevoerd door een professioneel, goed ingespeeld theatergezelschap. Dat bestond bij de opening van de Salon van Duport in 1839 uit zestien leden inclusief het orkest. Het merendeel was joods, net als Duport zelf, en had als muzikant of acteur al vaak samengespeeld in de kindergezelschappen van de eerder genoemde Jacob Dessauer, wiens zangspelen ook in de Salon van Duport werden opgevoerd.²⁶ In het zomerseizoen wanneer de schouwburgen in de stad gesloten waren, ging het gezelschap te eigen bate alle grote kermissen van het land af om in een houten tent de hoogtepunten van het vaudevilleprogramma van het theaterseizoen te spelen.²⁷ De leden van het gezelschap waren daardoor goed op elkaar ingespeeld en kenden een uitgebreid vaudevillerepertoire. Dit was noodzakelijk, gezien het grote aantal voorstellingen van verschillende vaudevilles dat in de Salon des Variétés tijdens het theaterseizoen werd gegeven. Ondanks het uitgebreide repertoire bleef de kwaliteit van het vertoonde spel hoog.²⁸

Deze hoge kwaliteit had ook te maken met het strakke regime dat er in beide Salons werd gevoerd ten opzichte van het toneelgezelschap. De acteurs en het orkest waren het hele theaterseizoen in dienst van de Salon en werden per week uitbetaald. Alle leden waren verplicht het reglement van de Salon te ondertekenen. Het was door Duport bij de opening van de Salon aan de Nes in 1839 opgesteld en werd door Boas en Judels bij de opening van hun Salon in 1844 een op een overgenomen.²⁹ Het reglement bestond uit 37 bepalingen waarin heel gedetailleerd de verplichtingen van de verschillende leden van het gezelschap ten opzichte van de werkgever werden omschreven. Er waren bepalingen over het op tijd komen voor repetities en voorstellingen, en over gedrag, ziekteverzuim en drankgebruik. Op overtredingen stonden boetes variërend van vijftig cent voor het verkeerd opkomen tijdens de voorstelling tot

4 Reglementen van het Theatre des Variétés, Amsterdam 1839. Stadsarchief Amsterdam, klein materiaal. Het betreft hier de reglementen voor de Salon van Dupont in de Nes.

5 J.H. Hoffmeister, Portret van Maria Johanna Kleine-Gartman (1818-1886), ongedateerd. Uitgegeven door Gerrit T. Blom. Litho. Stadsarchief Amsterdam.

een compleet weksalaris van vijftwintig gulden voor het verstoren van de voorstelling en in sommige gevallen naast de boete ontslag op staande voet.

Door het grote aantal verschillende voorstellingen per seizoen speelden dezelfde acteurs en actrices vele verschillende rollen. Zij bleven echter door hun persoonlijke invulling altijd herkenbaar voor het publiek. Dit had ook te maken met de bij de vaudeville horende speelstijl die veel ruimte bood voor improvisatie. Gebruikelijk was de 'terzijde' waarin de acteur of actrice uit het spel stapte en het publiek aansprak, vaak om een komische opmerking te maken. De vele liedjes, niet zelden met een satirische ondertoon, werden naar het publiek toe gezongen: ze waren eenvoudig qua tekst en melodie en gingen vaak over actuele gebeurtenissen. De komiek die in ieder vaudevillegezelschap een belangrijke plaats innam, was in feite de voorloper van de huidige cabarettier.³⁰

Sommige acteurs en actrices van de Salon des Variétés groeiden als gevolg van deze factoren uit tot echte sterren met grote bekendheid in de stad en, door de zomerse kermissen, zelfs daarbuiten. De beste voorbeelden hiervan zijn Nathan Judels, de mede-eigenaar van de Salon aan de Amstelstraat, en Maria Kleine-Gartman (1818-1885) die de grote publiekstrekker van de Salon van Duport werd na het vertrek van Judels in 1844. Zij waren beiden uitzon-

6 Portret van Nathan Judels (1814-1903), 1855. Vervaardiger onbekend, uitgegeven door M.H. Binger en Zn. Prent, 33,5 x 25,7 cm. Stadsarchief Amsterdam.

derlijke talenten en hun populariteit was naar het zich laat aanzien standoverschrijdend. Mensen uit de lage en goeude burgerij, maar misschien ook uit de deftige stand kwamen speciaal naar de Salon des Variétés om beide te zien schitteren.³¹

Het beroemde verhaal over de totstandkoming van de Salon des Variétés van Boas en Judels illustreert dat Judels' talent en innemendheid verschil in stand teniet konden doen. Nadat Judels, Boas, Biene en Kapper, allen van eenvoudige komaf en joods, bij de Salon van Jean Eugene Duport in 1844 waren vertrokken, bood de vermogende timmerman en makelaar Jan Feije hen aan om een nieuw theater te financieren en te bouwen aan de Amstelstraat. Het rekest voor de bouw van het theater werd echter door het stadsbestuur afgewezen. Judels liet het er niet bij zitten. Tijdens de oorlog tegen de Belgen in 1830 had hij voor het leger opgetreden, waarbij de toenmalige kapitein van de schutterij Mr. Anthony Brugmans (1799-1877) aanwezig was. Die was zo onder de indruk van de jonge Judels dat hij hem aansprak en hem zei dat wan-

neer hij iets voor hem kon doen, hij dat maar moest laten weten. In 1844 brak dat moment aan, maar inmiddels was Brugmans stadsadvocaat van Amsterdam en schoonzoon van minister van Justitie C. F. van Maanen (1767-1846). Met knikkende knieën belde Judels aan bij Brugmans' statige pand aan de Herengracht. De advocaat herkende Judels echter meteen en beloofde dat hij diezelfde middag in een al geplande vergadering met de burgemeester en de politiecommissaris zijn zaak zou bepleiten. Het rekest werd alsnog goedgekeurd en Amsterdam kreeg zijn tweede Salon des Variétés aan de Amstelstraat.³²

De Salon van Boas en Judels zou de populariteit van de vaudeville overleven en in de jaren zestig overgaan op operettes en spektakelstukken. De Salon van Duport werd vanaf 1861 verpacht aan verschillende toneelgezelschappen. Vijf jaar daarvoor was het toneelgezelschap rond Kleine-Gartman uit elkaar gevallen. In 1868 werd de Salon als uitgaansgelegenheid definitief gesloten.³³ Hoewel de vaudeville als genre vooral bij de lagere burgerij geliefd moet zijn geweest, had zij als vorm van vermaak waarschijnlijk een bredere uitstraling. De kwaliteit van de toneelgezelschappen in beide Salons en de aanwezigheid van echt beroemde sterspelers binnen deze gezelschappen zijn wat dat betreft zeker van invloed geweest. De vaudeville zou daardoor ook niet geheel verdwijnen. De populaire liedjes waren tot ver in de negentiende eeuw nog te horen in de cafés chantants van Amsterdam.

CONTEMPORAINE BESCHRIJVINGEN EN LITERATUUR In studies over het uitgaansleven in de negentiende eeuw worden de Salons des Variétés vaak maar kort besproken en altijd passeren dezelfde aspecten de revue: het gemengde publiek, de losse sfeer en uiteraard de nieuwigheid van het drinken en roken tijdens de voorstelling. De oorzaak hiervan is dat deze aspecten natuurlijk nieuw en bijzonder waren in het uitgaansleven van Amsterdam rond 1840. Voor een deel echter lijkt het feit dat de kennis van de Salons en hun publiek vooral gebaseerd is op een beperkt aantal literaire beschrijvingen hier debet aan. Van deze literaire beschrijvingen mag *De Salon des Variétés* van Johannes Kneppelhout, alias Klikspaan, gepubliceerd in 1844 in de *Nederlandsche Volksalmanak*, met recht de 'oerbron' worden genoemd. Als een van de grote schrijvers van de negentiende eeuw zijn zijn scherpe blik en begenadigde pen voor latere schrijvers en historici eenvoudigweg te aanlokkelijk om niet te gebruiken als het om de Salon des Variétés gaat. Het veelvuldige gebruik van Kneppelhouts verhaal heeft echter een vertekend beeld opgeleverd met betrekking tot de periode waarin de deftige stand tot het vaste publiek van de Salons des Variétés gerekend kan worden.

Hoewel Kneppelhout in zijn meeste werk de wereld om hem heen op een scherpe, realistische, maar ook schilderachtige manier beschreef, dient men

wat betreft de historische werkelijkheid natuurlijk een slag om de arm te houden.³⁴ *De Salon des Variétés* was tenslotte een verhaal. Hoe betrouwbaar is zijn beschrijving van de Salon van Duport en zijn publiek? Het verhaal gaat over een familie uit de deftige stand die de Salon aan de Nes bezoekt.

‘Somwijlen echter, gelijk voorheen de goden in menselijke gedaante nederdaalden op de aarde, verwaardigen zich heren en dames uit de hogere kringen, begerig te weten, hoe het toch wel in die zo vaak besproken Schouwburg in de Nes toegaat, en of die voorstellingen waarlijk zo aardig zijn als sommigen voorgeven, zich onder die burgerlijke en dienstbare gestalten te mengen.’³⁵

Uit de gedetailleerde beschrijving van het theater blijkt dat Kneppehout er echt is geweest. Als contrast schetst hij voor de entree van de deftige familie uitgebreid het vaste publiek van de Salon: de kantoorjongen, de stuurman, de winkelier, de dienstmaagd, de boerin, de koopman in het klein, de beunhaas, het renteniertje, maar ook de advocaat, de arts, en de boekhandelaar.³⁶

Het deftige gezelschap houdt zich tijdens de voorstelling vooral bezig met grappen over het mindere publiek dat het omringt. Kneppehout kwam zelf uit de deftige stand en was zeer vermogend. De strekking van het verhaal is dan ook zijn kritiek op de schijnbeschaving van zijn standsgenoten, die zich volgens Kneppehout uitte in neerbuigend gedrag naar de lagere standen.³⁷ Het decor van de Salon aan de Nes lijkt daarom opzettelijk gekozen om dit thema uit de doeken te doen. De dik aangezette maar positieve typering van de burgerij op zijn breedst en de losse sfeer doet een liberale emancipatiedrang vermoeden, maar dient toch vooral om zijn punt ten opzichte van zijn standsgenoten te maken. Toch blijft zijn beschrijving van de avond, onder andere van Judels, getrouw het inmiddels gevestigde beeld van de Salon ondersteunen en wat betreft de vraag of de deftige standen wel echt in de Salon van Duport kwamen, komt de bevestiging daarvoor uit twee andere contemporaine bronnen.

De advocaat, politicus en schrijver Jacob van Lennep (1802-1868), afkomstig uit de elite van Amsterdam, schreef in februari 1840 in een brief aan zijn vriend Aert Veder:

‘Het is tegenwoordig genre om te gaan naar de Variétés, een schouwburg in de Nes, waar men in een tastbare tabaksdamp zit (zoo men al het geluk heeft eene zitplaats te bekomen) [...]. Mijn vrouw is er geweest met Hodson, Roëll, den generaal Boreel, Deutz enz., al wat men edel noemt, en hunne respectieve dames. [...] Zij zeggen dat de acteurs vrij goed spelen.’³⁸

7 Mensing en Last, *De Salon des Variétés van den heer Duport*, 1840. Litho, 15,3 x 10,3 cm. Stadsarchief Amsterdam.

Dit wordt vervolgens weer onderschreven door een recensie in het *Algemeen Handelsblad* van 17 februari 1840:

‘De Salon des Variétés in de Nes begint zich van lieverlede tot zulk een hoogte te verheffen, dat dezelve weldra den naam van Schouwburg zal waardig gekeurd worden. De aanzienlijke ingezetenen dezer stad bezoeken dezelve bij herhaling [...]. Op Zaterdag en Zondag is de zaal gewoonlijk propvol. En ook op overige dagen der week ontbreekt het nog aan zitplaatsen.’³⁹

Het beeld dat de deftige stand de Salon van Duport regelmatig heeft bezocht, lijkt dus te kloppen. Daar dient echter wel de kanttekening bij te worden gemaakt dat dit niet automatisch het geval was voor de hele onderzoeksperiode. Deze drie bronnen zijn de enige die de deftige stand in de Salon des Variétés expliciet noemen. Het is opvallend dat ze alle drie betrekking hebben op het eerste seizoen 1839-40 van de Salon van Duport. Dat geldt dus ook voor *De Salon des Variétés* van Kneppelhout. Hoewel dit verhaal in 1844 werd uitgebracht en in 1843 is geschreven speelt het zich vrijwel zeker af in het seizoen 1839-1840. In de uitgebreide beschrijving die Kneppelhout van de Salon geeft, heeft hij het enkele malen over de galerij. In het zomerseizoen van 1840 liet Duport echter een tweede galerij in zijn salon bouwen om meer publiek te kunnen ontvangen. Deze tweede galerij vinden we in de gedetailleerde beschrijving van Kneppelhout niet terug.⁴⁰

In de volgende literaire beschrijving *De physiologie van Amsterdam door een Amsterdammer* van Jan de Vries uit 1844 wordt geen enkele beschrijving gegeven van het publiek. Dat is opvallend omdat sociale verhoudingen een wezenlijk onderdeel vormden van het fysiologiegenre. Blijkbaar vond De Vries dat daar in tegenstelling tot Kneppelhout niets bijzonders over te melden viel. Het is zeker na Kneppelhouts verhaal geschreven, want hij wordt een aantal keren aangehaald. Wel beschrijft De Vries de tweede galerij die in Kneppelhouts verhaal achterwege blijft. Op het vertoonde spel na is de teneur negatief en uit de toon is op te maken dat fatsoenlijke mensen de Salon des Variétés, vanwege de middelmatigheid van het genre van de vaudeville, de kwaliteit van de consumpties en de mensen die er werkten, beter kunnen mijden.⁴¹

Ook *Een Drentsch Gemeenteassessor met zijne twee neven op reis naar Amsterdam, in 't voorjaar van 1843* uit 1845 dat een hoofdstuk wijdt aan de Salon van Duport, leunt voor een groot deel op Kneppelhout. Een kwart van het stuk is zelfs een letterlijk citaat uit *De Salon des Variétés*. Het publiek van de Salon, dat in het reisverhaal van de drie Drentenaren wordt omschreven, is dat van de brede burgerij. Een slagersknecht, een klerk, een trekschuitkapitein, een apothekersbediende, studenten, onderofficieren en een 'enkele dandy of wat' achter in de zaal. Aanzienlijken en hogere vrije beroepen ontbreken. In een later hoofdstuk over Frascati gaan de assessor en zijn neven wel in op de losse omgang tussen de hogere en lagere standen. Het valt dus op dat dit bij hun verhaal over de Salon van Duport niet het geval is.⁴²

In de onuitgegeven schets van W.J. Hofdijk, vermoedelijk uit 1860, draait het vooral om het verval van het toneel als kunstuiting en de bedenkelijke rol die de Salons des Variétés daarin hebben gespeeld. Hofdijk vindt dat de 'ondernemers-zucht' van de saloneigenaren hier onder andere debet aan is. Van het publiek heeft hij dan ook geen hoge dunk:

‘Een ruimere gelegenheid tot plaatsing, tegenover een gemakkelijker te bevredigen publiek – want het zijn de fijnste beminnaars en hoogschaters der dramatische kunst niet, die haar zoeken te midden eens lieflijken dampkrings van sigarenrook, punch, walmen groggeur – [...] deed meer dan een talent, waarin geniale vonken kiemden [...], zich mengen, ja soms verliezen in de middelmatigheid, die zich tusschen de schermen der Salons des Variétés met veel zelfbehagen, meestal ook met de toejuiching van een nog minder dan middelmatig ontwikkeld publiek, beweegt.’⁴³

Kritiek op het vanuit kunstoogpunt simpele vaudevilletheater komt in alle besproken literaire beschrijvingen voor. Dat vanuit hetzelfde oogpunt het publiek automatisch middelmatig ontwikkeld moet zijn geweest, wil niet direct zeggen dat het hier alleen lagere standen betreft. Toch is het weinig aannemelijk dat Hofdijks uitlatingen in de schets de hogere burgerij en de deftige stand omschrijven. Die werden tenslotte wel geacht een bepaalde mate van ontwikkeling te bezitten.

Twee uitgaven met beschrijvingen van de Salons des Variétés, *Amsterdam en de Amsterdammers* en *Amsterdam in stukken en brokken*, stammen respectievelijk uit 1875 en 1892 en bevatten alleen zijdelingse, niet specifieke uitspraken over de Salons. Er zit ook meer dan dertig jaar tussen de beginperiode van de Salons en de eerste van deze uitgaven. In beide wordt het beeld geschetst dat de Salons in de beginperiode een fatsoenlijk publiek hadden, maar dat dit door de jaren heen van minder allooi werd. Wat betreft de deftige stand zegt de jongste bron: ‘Ook in het midden van deze eeuw kwamen de beste Amsterdamse familiën er nog heen, om er kunstgenot te zoeken in het Salon van Duport.’⁴⁴ De tijdsaanduiding is vaag maar het punt dat de deftige standen de Salon niet de hele onderzoeksperiode gefrequentieerd hebben is duidelijk. Ook wordt de deftige stand alleen in verband gebracht met de Salon van Duport. Volgens de vroegste bron zou de Salon van Boas en Judels vanaf het begin in 1844 al een minder fatsoenlijk publiek hebben gehad.⁴⁵

De prominente plaats die *De Salon des Variétés* van Kneppelhout in de beschrijvingen van de Salons inneemt, lijkt het beeld te hebben gecreëerd dat zowel de deftige standen, als de hogere en lagere burgerij de Salons gedurende hun hele bestaansperiode hebben bezocht. Dit beeld is door Rössing en vervolgens door theaterhistorici als Blom, Groeneboer en Klöters overgenomen.⁴⁶ Nadere analyse van de beschrijvingen wijzen er echter op dat de deftige standen de Salon van Duport vooral regelmatig hebben bezocht in het eerste jaar na de opening aan de Nes in 1839. Voorts valt uit de beschrijvingen van het aanwezige publiek en de indirecte kwalificaties op te maken dat het gros van het publiek tot de middenstand en lagere burgerij behoorde: de

8 Aankondiging van een ledenavond in de Salon van Dupont, 1854. Stadsarchief Amsterdam, klein materiaal.

slagersknecht, de winkelier, de kantoorbediende. Beroepen uit de hogere burgerij, zoals advocaat of dokter, worden minder vaak genoemd en krijgen bij Kneppelhout nog de speciale vermelding dat zij er *ook* kwamen.⁴⁷

COLLEGIE DE HEREENIGING Het belangrijkste probleem tot nu toe bij het vaststellen van de sociale samenstelling van het publiek van de Salons des Variétés lijkt het gebrek aan concrete en kwantitatieve bronnen te zijn geweest. De Salons des Variétés waren een openbare uitgaansgelegenheid. Ze hadden geen ledenlijst zoals de besloten genootschappen en aangezien er ook naar prijs en plaats geen gedifferentieerde entreprijzen golden zoals in de grotere schouwburgen – alle bezoekers betaalden 75 cent – was het moeilijk om concrete uitspraken over de samenstelling van het publiek te doen.⁴⁸ De hierna beschreven, nog niet eerder onderzochte bron kan het onderzoek in dit opzicht een stap verder brengen.

Zoals eerder gesteld mochten op zondag, en ook op andere christelijke feestdagen, geen openbare voorstellingen worden gegeven. Om dit te omzei-

*Collegie De Hereeniging
Eerste Naamlijst*

<i>Namen der Heeren Leden</i>	<i>Woonplaatsen</i>
<i>W. P. Agre Mill</i>	<i>de Voorburgwal</i>
<i>J. D. Coenraet</i>	<i>"</i>
<i>J. H. Coenraet</i>	<i>"</i>
<i>J. van Ysaac</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>Deen Hoop</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>de Voorburgwal</i>
<i>J. H. Coenraet</i>	<i>"</i>
<i>J. Coenraet</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 100</i>
<i>C. H. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>C. H. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen</i>
<i>H. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>"</i>
<i>J. H. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen</i>
<i>J. van P. P.</i>	<i>"</i>
<i>P. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>J. H. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>"</i>
<i>J. P. P. P.</i>	<i>Spitsbergen 10</i>

9 Eerste Naamlijst van Collegie De Hereeniging, 1852. Stadsarchief Amsterdam.

len en toch publiek te trekken op die dagen, richtte Joseph Duport al in zijn Grand Salon aan het Rokin in 1838 een besloten sociëteit op: Door IJver Bloeit de Kunst. Om voor deze sociëteit voorstellingen te kunnen geven was hij verplicht een ledenlijst in te dienen bij het stadsbestuur. Op vier december 1838 stuurde H. J. T. Fremmerstorp als commissaris van de sociëteit een lijst van tachtig leden naar het stadsbestuur. Dit gaf toestemming, op voorwaarde dat alleen de leden toegang hadden, dat er geen entreegelden geheven zouden worden en dat de voorstelling na de 'godsdienst oefening' zou beginnen.⁴⁹

De ledenlijst bevat helaas geen adressen en daardoor zijn alleen een tiental bijzondere namen te identificeren waarmee de groep te klein is om betekenis te hebben. Bovendien heeft het er alle schijn van dat deze sociëteit uitsluitend werd opgericht om het stadsbestuur te misleiden en de Grand Salon op deze manier gewoon open te stellen voor betalend publiek. Op 22 december 1838 stuurde het hele toneelgezelschap van Duport een smeekbede aan het stadsbestuur. Zij waren door Duport ontslagen voor de zondagen omdat hij de re-

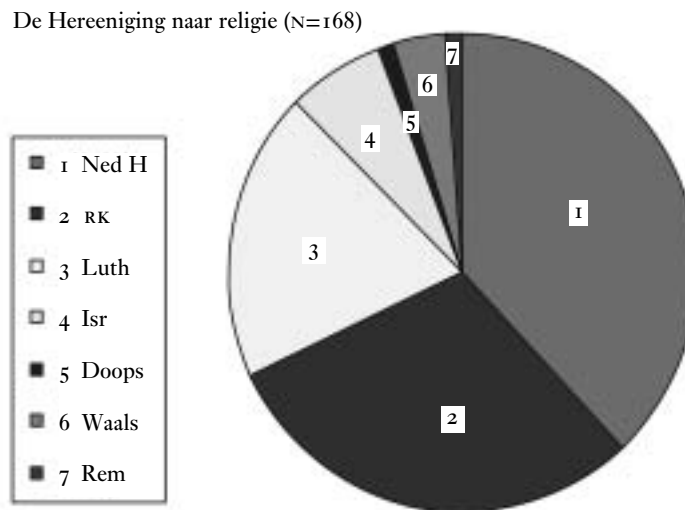
TABEL 2 De Hereeniging naar beroepen.

Beroep	aantal	%	% van beroep
Aanzienlijken van positie	0	0	0
Ambtenaren en officieren	1	1	1
Vrije en semi-intellectuele beroepen met hogere status	6	4	4
Vrije en semi-intellectuele beroepen met lagere status	21	13	15
Financiële handel	1	1	1
Koophandel, tussenhandel, scheepvaart en boekhandel	29	17	21
Fabrikanten	6	4	4
Ambachtsbazen	7	4	5
Winkeliers	17	10	12
Overige zelfstandigen	25	15	18
Werknemers	18	11	13
Overige beroepen	7	4	5
Zonder beroep of gepensioneerd	1	1	1
Vrouwen zonder beroep	4	2	-
Geen of niet bekend	25	15	-
Totaal	168	100	100

gels had overtreden en geen voorstellingen op zondagen meer mocht geven. Zij moesten nu midden in de koude winter loon missen. Ook was het verbod van het stadsbestuur niet rechtvaardig daar er andere theaters waren die ook entreegelden op zondag ontvingen.⁵⁰ Op 27 december gaf het stadsbestuur opnieuw onder de strengste voorwaarden toestemming voor het houden van besloten voorstellingen op zondag.⁵¹ Duport trok zich niet veel aan van die voorwaarden. In het *Algemeen Handelsblad* van 20 november 1841 staat onder het kopje 'regtzaken' het verslag van het hoger beroep van J. Duport tegen het stadsbestuur. Hij was in juni 1841 veroordeeld voor het openstellen van zijn Salon aan de Nes voor betalend publiek op tweede kerstdag 1840.⁵²

In 1852 vroeg zijn zoon, Jean Eugène Duport, toestemming van het stadsbestuur voor het houden van besloten voorstellingen op de zondagen van het theaterseizoen in zijn Salon aan de Nes. Deze aanvraag deed hij ten behoeve van het door hemzelf in 1848 opgerichte 'collegie' De Hereeniging.⁵³ De ledenlijst die hij daarbij indiende, wekt de indruk niet gefingeerd te zijn en geeft daarom nieuwe concrete aanwijzingen met betrekking tot het publiek van de Salons des Variétés. Het gaat om 205 personen inclusief adressen. Met behulp van het digitale Amsterdamse bevolkingsregister van 1852-54 zijn 168 personen te identificeren. In hoeverre deze groep mensen representatief is voor het totale publiek van de Salon des Variétés blijft natuurlijk de vraag.

GRAFIEK 1 De Hereeniging naar religie.

Toch zegt het feit dat Duport zelf de oprichter was van De Hereeniging, met het onderliggende commerciële motief om publiek in zijn Salon te krijgen op de zondagen, dat we hier waarschijnlijk te maken hebben met de kerngroep van het salonpubliek.

De beroepen die de leden van De Hereeniging uitoefenden, staan vermeld in tabel 2. Van 139 leden zijn de beroepen bekend. Wat opvalt, is dat meer dan de helft van de leden waarvan de beroepen bekend zijn, 53 procent, werkzaam was in traditionele middenstandsberoepen en lager, van winkeliers en ambachtsbazen tot werknemers in die sector. De relatief grote groep van vrije beroepen van lage status geeft een enigszins vertekend beeld, omdat hier het complete toneelgezelschap van vijftien personen bij is ingedeeld. Deze groep kunnen we zeker niet tot de hogere standen rekenen. De grootste afzonderlijke groep binnen De Hereeniging, twintig procent van het totaal, was actief in de koophandel. Of we hier te maken hebben met 'de koopman in het klein', zoals Kneppelhout deze groep aanduidt, of met kooplieden die tot de hogere standen behoren, is uit deze tabel niet op te maken. Wel is duidelijk dat het aantal beroepen dat direct met de hogere burgerij geassocieerd wordt, met zes procent van het totaal, klein is en dat leden uit de deftige stand volledig ontbreken. Het ziet er naar uit dat het overgrote deel van de leden van De Hereeniging tot de middenstand en lagere burgerij behoorden. Dit verklaart ook het relatief grote aandeel van katholieken en luthers en binnen deze sociëteit (grafiek 1). Deze denominaties waren relatief oververtegenwoordigd binnen de middenstand van Amsterdam.

TABEL 3 De Hereeniging naar belasting in 1853.

Belasting in gulden	aantal	%
<50 of geen	112	67
50-100	14	8
100-150	10	6
150-200	14	8
200-250	2	1
250-299	6	4
300-400	5	3
>400	5	3
Totaal	168	100

Dit beeld wordt versterkt als we de lijst met geïdentificeerde leden naast de kiezerslijst voor de Tweede Kamer en de gemeenteraad van 1853 leggen (tabel 3). Daarmee kunnen we op basis van de census, minimaal vijftig gulden gemeentelijke belasting, die voor de verkiezingen gold, de sociale status van de leden verder verduidelijken. Daaruit blijkt dat 67 procent van de geïdentificeerde leden niet op de kiezerslijst voorkomt en dus minder dan vijftig gulden of geen belasting betaalde. Dit percentage ligt beduidend hoger bij De Hereeniging dan bij alle door B. de Vries in 1986 onderzochte genootschappen, ook de minder prestigieuze.⁵⁴ Van de 54 leden die meer dan vijftig gulden belasting betaalden, zit het grootste gedeelte, 38 leden, in de groep van vijftig tot tweehonderd gulden. Als we de belastingbetalende leden naar beroep inde- len (tabel 4) blijkt bovendien dat van de grootste beroepsgroep binnen De

TABEL 4 De Hereeniging naar beroepen en belasting in 1853.

Beroep	aantal	> 50 bel.	%
Aanzienlijken van positie	0	0	0
Ambtenaren en officieren	1	0	0
Vrije en semi-intellectuele beroepen met hogere status	6	5	83
Vrije en semi-intellectuele beroepen met lagere status	21	1	5
Financiële handel	1	1	100
Koophandel, tussenhhandel, scheepvaart en boekhandel	29	13	45
Fabrikanten	6	4	66
Ambachtsbazen	7	3	43
Winkeliers	17	8	47
Overige zelfstandigen	25	13	52
Werknemers	18	2	11
Overige beroepen	7	0	0
Zonder beroep of gepensioneerd	1	0	0
Vrouwen zonder beroep	4	0	0
Geen of niet bekend	25	3	12
Totaal	168	54	33

TABEL 5 De Hereeniging naar wijken.

Wijk	Aantal (%)
I Oude binnenstad zuid	39 (23%)
II Oude binnenstad noord	36 (21%)
III Lastage/Jodenbuurt	26 (16%)
IV Grachtengordel zuid	29 (17%)
V Grachtengordel west	21 (13%)
VI Jordaan zuid	1 (0,5%)
VII Jordaan noord	11 (6,5%)
VIII Plantage	4 (2,5%)
IX Westelijke en Oostelijke Eilanden	1 (0,5%)
Totaal	168 (100%)

Hereeniging, de kooplieden, maar liefst 55 procent minder dan vijftig gulden of geen belasting betaalden. De kooplieden worden over het algemeen tot de hogere standen gerekend. In De Hereeniging was het grootste gedeelte van deze beroepsgroep duidelijk minder vermogend en daarom kunnen we ze als 'kooplieden in het klein' tot de middenstand rekenen. Daarnaast komt de helft van de leden die meer dan vijftig gulden belasting betaalden uit beroepsgroepen die de middenstand vertegenwoordigden.

Ook uit de woonlocaties van de leden blijkt duidelijk dat de middenstand en de lagere burgerij de dominante groep binnen De Hereeniging was. De gehanteerde wijkindeling van De Vries uit *Electoraat en elite* in tabel 5 geeft aan dat meer dan zestig procent van de leden in de oude binnenstad en de Jodenbuurt/Lastage woonden, wijken die werden gedomineerd door de middenstand en lager. Nog vijftig leden, bijna een derde, woonden op de grachtengordel, maar slechts negen leden van hen woonden daadwerkelijk aan een van de drie prestigieuze grachten. De rest woonde in de ambacht- en winkelstraten die ook in deze wijken lagen. Verder is opvallend dat de buurt waar men woonde waarschijnlijk een rol heeft gespeeld in het lidmaatschap van De Hereeniging. Onder de leden zijn negen buurtnetwerken te identificeren, weergegeven in tabel 6 met bijbehorende kaart. Alle buurten, gevormd rond een kernstraat, zijn als middenstandsbuurten te typeren, waarbij een groep leden dicht bij elkaar woonde. Het grootste buurtnetwerk van 28 leden is die met de Nes als kernstraat. Dat is natuurlijk geen toeval want daar was de Salon van Dupont gevestigd.⁵⁵

CONCLUSIE De Salons des Variétés waren een nieuw en bijzonder fenomeen in het Amsterdamse uitgaansleven van het tweede kwart van de negentiende eeuw. Hierboven is duidelijk geworden dat er zeker een aantal nieuwe aspecten van de bedrijfsvoering van de Salon des Variétés, zoals het grote aantal

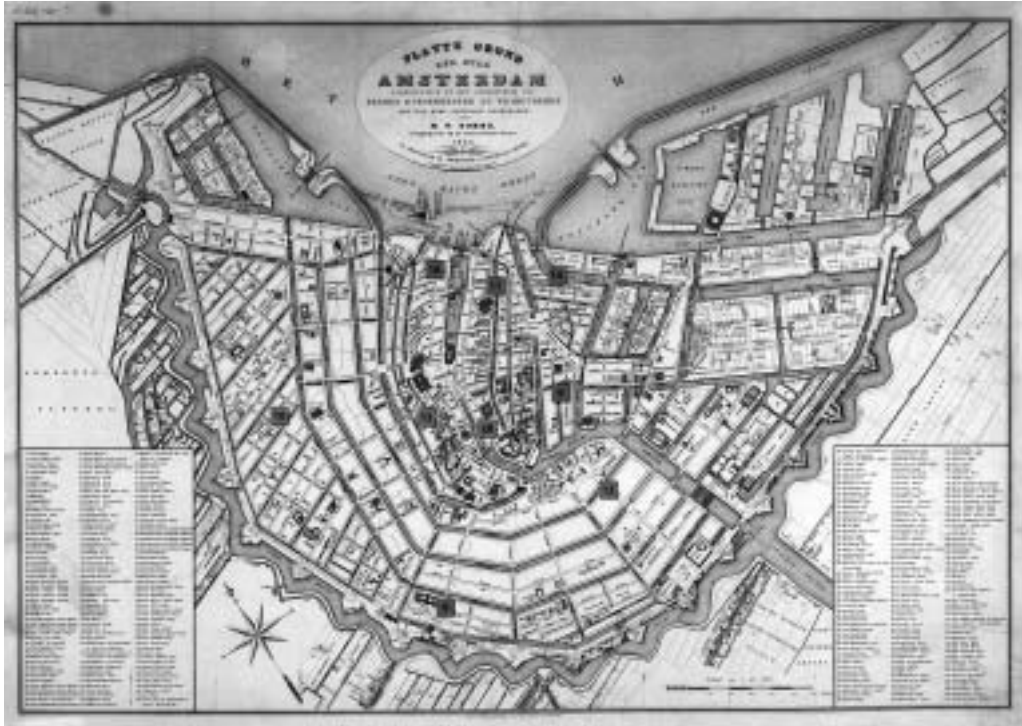
TABEL 6 De Hereeniging naar kernbuurten.

Kernstraat	aantal
Nes	28
Oudezijds Voorburgwal/Zeedijk	11
Utrechtsestraat/Botermarkt	13
Nieuwedijk/Haarlemmerstraat	16
Lastage	14
Kalverstraat	13
Groenburgwal	9
Prinsengracht/Leidsestraat	6
Jordaan (Egelantiersgracht/Rozengracht)	10
Totaal	(71% van totaal leden) 120

voorstellingen en de nieuwe combinatie van horeca en theater in een schouwburg, aantrekkingskracht moet hebben uitgeoefend op zowel de deftige als op de hogere en lagere burgerij. Ook de kwaliteit van de toneelgezelschappen, en vooral sterren als Judels en Kleine-Gartman die de vele vaudevilles opvoerden in beide Salons, hebben gezorgd voor een brede, wellicht standoverschrijdende populariteit.

Het beeld dat zowel de deftige stand als de hogere burgerij tot het vaste publiek van de Salon des Variétés behoorden kan nu echter worden genuanceerd. De nieuwe vorm van uitgaan die de Salon des Variétés bood, heeft de interesse van de deftige stand slechts voor een korte periode gewekt. Aanzienlijke families bezochten inderdaad de Salon van Duport maar hoofdzakelijk in het eerste jaar van 1839 tot 1840. Het beroemde en vaak geciteerde verhaal *De Salon des Variétés* van Klikspaan, dat zich vrijwel zeker in deze periode afspeelde, heeft schijnbaar een belangrijke rol gespeeld in de beeldvorming dat de deftige stand *altijd* tot de habitués van de Salons heeft behoord. Hier is echter geen grond voor. Ook de hogere burgerij kan niet zonder meer tot het vaste publiek van de Salon des Variétés worden gerekend, al is het aannemelijk dat deze vanwege de kleinere afstand tot de middenstand de Salons wel regelmatig bezocht. Dat het hier om een minderheid ging, lijkt bevestigd te worden door de summere en speciale vermeldingen in de contemporaine bronnen, wederom vooral door Klikspaan, en het kleine aantal naar inkomen en beroep beter gesitueerden in de sociëteit De Hereeniging.

De analyse van de sociëteit De Hereeniging die Jean Eugène Duport oprichtte om op zondag voorstellingen in zijn Salon te kunnen geven, schept een duidelijk beeld met betrekking tot de vraag welk publiek de Salon des Variétés voornamelijk bezocht. De Hereeniging bestond vooral uit middenstanders: kleine kooplieden, winkeliers, ambachtsbazen en kleine zelfstandigen. Daaronder zat een kleinere groep die tot de echte lagere burgerij behoorde. On-

10 Buurtnetwerken van het 'Collegie' De Hereeniging in 1852.

geveer tien procent van De Hereeniging kan naar beroep en vermogen tot de hogere burgerij worden gerekend. De deftige stand ontbreekt volledig. De gegevens over belasting en woonlocatie van de leden bevestigen duidelijk het beeld van de middenstand als dominante groep. Vanwege het doel van de sociëteit ligt het voor de hand dat haar samenstelling representatief is voor het vaste publiek van de Salon van Dupont en het is dus aannemelijk dat de middenstand, de hogere regionen van de lagere burgerij, de kerngroep was van het vaste publiek waar de Salon des Variétés op dreef. Dat het overgrote gedeelte van de in de contemporaine beschrijvingen omschreven bezoekers uit deze groep komt, bevestigt dit beeld alleen maar.

Dit is echter een voorlopige conclusie. Zo zijn er een aantal belangrijke aspecten omtrent de Salon des Variétés hier niet aan bod gekomen zoals het feit dat de branche een overduidelijk joods karakter had. Ook de aanzienlijke problemen bij de Stadsschouwburg ten tijde van het ontstaan van de Salons moet van invloed zijn geweest op de populariteit en het soort publiek. Daarnaast zijn er nog voldoende mogelijkheden om het publiek van de Salons ver-

der in beeld te krijgen. De Salon van Boas en Judels werkte in de jaren vijftig met de sociëteit Nut en Vermaak voor de besloten voorstellingen op zondag; de Salon van Abraham van Lier die in 1852 werd opgericht en daarom niet in dit onderzoek is meegenomen, richtte rond 1860 voor de zondagen de sociëteit Eendracht maakt Magt op.⁵⁶ De ledenlijsten van beide sociëteiten bevinden zich waarschijnlijk in het Amsterdamse Stadsarchief. Deze heb ik door de beperktheid van dit onderzoek nog niet kunnen achterhalen. Verder is er nog het vermoedelijke verband dat onderzocht kan worden tussen het ‘collegie’ De Hereeniging van Duport en de later bekende deftigere burgersociëteit met dezelfde naam. Kortom, het doek voor de Salon des Variétés valt voorlopig nog niet.

Jan Tervoort is derdejaars student geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 2006 richtte hij het Amsterdamse rondleidingenbedrijf Amsterjan op. In zijn studie richt hij zich op Amsterdamse stadsgeschiedenis. Dit artikel is gebaseerd op een werkstuk dat hij schreef voor de tweedejaars module ‘Stad van vertier’ onder leiding van dr. Jan Hein Furnée.

1. *Algemeen Handelsblad*, 9 november 1840.
2. J.H. Rössing, ‘De Salon des Variétés te Amsterdam’, *Eigen Haard* (1909), p. 701.
3. Rössing, ‘De Salon des Variétés te Amsterdam’, p. 637.
4. R. Aerts, ‘Publieke orde. Openbaarheid en beslotenheid’ in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *De geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900*, Amsterdam 2006, p. 139-215; 176-177; P. Blom, ‘2 september 1839. Opening van de Salon des Variétés in de Nes in Amsterdam’ in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam 1996, p. 410-417; 413-414; J. Groeneboer, ‘Vaudeville, commercie en amusement’ in: L.P. Grijp (red.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* (Amsterdam 2001), p. 438-445; 441; J. Groeneboer, ‘Schouwburgen en vermakelijkheden in de negentiende eeuw’ in: J. Groeneboer en H. Berg (red.), *...Dat is de kleine man...: 100 jaar joden in het Amsterdamse amusement, 1840-1940*, Amsterdam 1995, p. 63-81; 65; J. Klötters, ‘De vaudevilles in de Salon des Variétés of Dit kan geen kunst zijn, want dit is natuur’, *De Negentiende Eeuw* 6 (1982), p. 91-106; 93-94; Rössing, ‘De Salon des Variétés te Amsterdam’, 701-704; 701.
5. Aerts, ‘Publieke orde’, p. 174-175.
6. B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986), p. 11-12. Amsterdam was in de eerste helft van de negentiende eeuw een standenmaatschappij. Er werden ruwweg vier standen onderscheiden: de deftige stand of elite, de hogere burgerij, de lagere burgerij en het volk. Tot welke stand men behoorde, werd bepaald door een aantal factoren. Ten eerste iemands afkomst: wanneer iemand in een bepaalde stand geboren was, speelde het grootste deel van het sociale leven van die persoon zich binnen dezelfde stand af. Er was weinig sociale mobiliteit. Daarnaast was het beroep en de daarbij behorende status, inkomen of rijkdom bepalend. Tabel 1 geeft een indeling van de standen en de daarbij horende beroepsgroepen, omdat in dit onderzoek vooral de beroepen van personen zijn gebruikt om te bepalen tot welke stand zij behoorden.
7. J.M. Coffeng, *Amsterdamse schoumburgen*, 11A en V (manuscript Theater Instituut Nederland).
8. Stadsarchief Amsterdam (SAA), toeg.nr. 5181, Archief van de Secretarie: afdeling Algemene zaken, inv.nr. 815, rekest J. Duport (290), 24 augustus 1837.

9. P. Blom, 'Opening van de Salon des Variétés', p. 410-417: 414.
10. SAA, toeg.nr. 86, Archief van Stadsadvocaten Antonius, Pibo Antonius, Pibo Antonius Brugmans, inv.nr. 53, Salon des Variétés.
11. *Algemeen Handelsblad*, 1839-1840.
12. Blom, 'Opening van de Salon des Variétés', p. 410-417; Groeneboer, 'Vaudeville, commercie en amusement', p. 438-445; Aerts, 'Publieke orde', p. 176-177; Klöters, 'De vaudevilles in de Salon des Variétés', p. 91-106.
13. Dat moet vooral op dinsdag voorgekomen zijn. Maandag, woensdag en zaterdag waren de vaste dagen voor voorstellingen in de Stadschouwburg. In 1837 verbood het stadsbestuur de Hoogduitse en Franse Schouwburg op woensdag voorstellingen te geven in verband met concurrentie. Zij programmeerden daarom vooral donderdag, vrijdag en zaterdag.
14. SAA, toeg.nr. 5177, Archief van de Secretarie, afdeling Financiën, Rekenkamer en Rentegevende Eigendommen, Precario en Kadaster, inv.nr. 2678, registers van algemeen ontvangen armengelden, geheven van de bruto opbrengsten van openbare gemakkelikheden, 1835-1843.
15. Dit bedrag was waarschijnlijk onderhandelbaar. Zo komen we op 8 augustus 1839 een rekest van J.E. Strumpff van Frascati tegen die vraagt om vermindering van zijn jaarlijkse afdracht van driehonderd gulden vanwege het feit dat er extra concurrentie komt van een nieuw lokaal, de Salon van Duport. De vermindering krijgt hij niet, wel wordt de afdracht van Duport het volgende seizoen verhoogd van vijfenzeventig naar driehonderd gulden. SAA, toeg.nr. 5181, Archief van de Secretarie, afdeling Algemene zaken, inv.nr. 894, rekest J.E. Strumpff (7937), 8 augustus 1839.
16. SAA, toeg.nr. 5177, Archief van de Secretarie; afdeling Financiën, inv.nr. 2678, registers van algemeen ontvangen armengelden, 1835-1843.
17. Ibidem, inv.nr. 2681, registers van algemeen ontvangen armengelden, 1851-1856.
18. H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers: de Amsterdamse schouwburg 1814-1841*, Amsterdam 2001, p. 124-125.
19. H. Gras, 'Theater, vermaak voor alle burgers? De casus Rotterdam, 1773-1916', *Groniek* 176 (2007), p. 89.
20. Ruitenbeek, *Kijkcijfers*, p. 139-141.
21. Aerts, 'Publieke orde', p. 179-182.
22. J. Groeneboer, 'Vaudeville, commercie en amusement', p. 438-445: 441.
23. H. Berg, 'Joden en Jodinnen aan het toneel' in: Groeneboer en Berg, *Dat is de kleine man*, p. 43-61: 59; Jacob Hartog Dessauer (1764?-1837) was een joodse zanger, componist, toneel-directeur en schrijver van meerdere kleine opera's en zangspelen. Hij richtte in 1784 het Hoogduitsche Joodse Toneel Gezelschap op dat vanaf 1795 regelmatig in de Hoogduitsche schouwburg van Amsterdam optrad. Verder startte hij in 1806 een theaterschool voor joodse kinderen waaruit hij vanaf 1814 verschillende kindergezelschappen vormde, 'Les élèves de Dessauer' die tot 1835 door het hele land optraden. Dessauer is van grote invloed geweest op de joodse muziek- en theaterwereld in Nederland. Veel joodse acteurs en muzikanten kwamen uit zijn kindergezelschappen voort waaronder Nathan Judels en Salomon van Biene. Dessauers kleinzoon was in de jaren zestig de orkestleider van de Salon van Boas en Judels.
24. H. Gras, 'Paradise lost nor regained. Social composition of theatre audiences in the long nineteenth century', *Journal of Social History* 38 (2004) p. 471-512.
25. T.K. Looijen, *Wie kwam er niet in de Nes? Een geschiedenis van Amsterdamse theaters*, Amsterdam 1981, p. 89.
26. Berg, 'Joden en Jodinnen', p. 43-61: 59.
27. P. Blom, 'Opening van de Salon des Variétés', p. 410-417: 415.
28. Groeneboer, 'Vaudeville, commercie en amusement', p. 438-445: 441.
29. Theater Instituut Nederland, Archief Salon des Variétés Duport, Salon des Variétés Judels, Reglementen van het Theater des Variétés.
30. P. Blom, 'Een vergaarbak voor het vuilste draf. Theater in Amsterdam in de negentiende eeuw', *Spiegel Historiae* 25 (1990), p. 64-68: 68.
31. Alle bronnen zijn wat betreft de populariteit en het talent van Judels en Kleine-Gartman

- eenduidig. Zelfs de toneelcritici die de vaudevilles compleet afbrandden beoordeelden beiden altijd positief.
32. *Algemeen Handelsblad*, 1 mei 1901. Interview met N. Judels. Judels had overigens het complete stadsbestuur uitgenodigd voor de opening. Hij kreeg een kort briefje terug dat het complete bestuur verhinderd was. SAA, toeg.nr. 5181, Archief van de Secretarie, afdeling Algemene zaken, inv. nr. 1077, brief stadsbestuur (7660), 19 augustus 1844.
 33. Groeneboer, 'Vaudeville, commercie en amusement', p. 438-445: 445.
 34. G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, 4 delen, deel 3: *Geschiedenis van de Nederlandse letterkunde 1766-1875* (1967), p. 383-386.
 35. Klikspaan (J. Kneppelhout), 'De Salon des Variétés', *Nederlandse Volk Almanak voor 1844* (Amsterdam 1843), p. 4.
 36. Ibidem, p. 3-4.
 37. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, deel 3, p. 386.
 38. M.F. van Lennep, *Het leven van Mr. Jacob van Lennep*, Amsterdam 1910, p. 260.
 39. *Algemeen Handelsblad*, 17 februari 1840.
 40. Klikspaan (J. Kneppelhout), 'De Salon des Variétés', p. 3-7.
 41. J. de Vries, *Physiologie van Amsterdam door een Amsterdammer*, Amsterdam 1844, p. 77-85.
 42. H. Boom en A. G. Lesturgeon, *Een Drechts Gemeenteassessor met zijne twee neven op reis naar Amsterdam in 't voorjaar van 1843*, 2 delen, Amsterdam 1845, deel. 1, p. 210-219.
 43. SAA, Bibliotheek, W.J. Hofdijk, 'Salon des Variétés in de Amstelstraat', onuitgegeven schets (T 701.007).
 44. L. Simons, *Amsterdam in stukken en brokken*, Amsterdam 1892, p. 56.
 45. *Amsterdam en de Amsterdammers*, Amsterdam 1875, p. 87.
 46. Blom, 'Opening van de Salon des Variétés', p. 410-417: 413-414; Groeneboer, 'Vaudeville, commercie en amusement', p. 438-445: 441; Klöters, 'De vaudevilles in de Salon des Variétés', p. 91-106: 93-94; Rössing, 'De Salon des Variétés te Amsterdam', p. 701-704: 701.
 47. Kneppelhout, 'De Salon des Variétés', p. 4.
 48. De Vries, *Electoraat en elite*, p. 82. De Vries stelt hier letterlijk: 'Daarentegen zal wel nooit te achterhalen zijn wie tot de habitués behoorden van de Salon des Variétés'.
 49. SAA, toeg.nr. 5181, Archief van de Secretarie: afdeling Algemene zaken, inv. nr. 860, rekest H.J.T. Fremmerstorp (11042), 4 december 1838.
 50. Ibidem, inv.nr. 863, rekest J. Keesing (11654), 22 december 1838.
 51. Ibidem, inv.nr. 872, toestemming stadsbestuur (2315), 27 december 1838.
 52. *Algemeen Handelsblad*, 20 november 1841.
 53. SAA, toeg.nr. 5181, Archief van de Secretarie: afdeling Algemene zaken, inv.nr. 1397, rekest J.E. Duport (6091), 11 juni 1852. De ledenlijst van het 'collegie' De Hereeniging wordt hier voor het eerst onderzocht. De Hereeniging werd ook vermeld door historicus Ignaz Matthey in zijn artikel '«Dit kan er wel in blijven» Toneel- en operacensuur in Amsterdam, 1827-1866' in *Jaarboek Amstelodamum* 100 (2008), p. 84-135. In het artikel haalt hij vader Joseph en zoon Jean Eugène Duport echter door elkaar.
 54. De Vries, *Electoraat en elite*, p. 88.
 55. De gehanteerde criteria voor een buurt is dat de kernstraat direct verbonden is of direct naast de andere straten ligt. Er mag geen straat tussen liggen waar geen leden wonen.
 56. J. Groenenboer, 'Joodse personages op het toneel' in: Groeneboer en Berg (red.), *Dat is de kleine man*, p. 59.